

Béres Judit

A TRANZAKTÍV IRODALOMELMÉLET BIBLIOTERÁPIÁS ALKALMAZHATÓSÁGÁRÓL

*Friss záporokkal szivárogi a földbe
— hiába füröszöd önmagadban,
csak másban moshatod meg arcodat.
(József Attila: Nem én kiáltok)*

Jelen tanulmányban azt igyekszem körüljárni, hogy Norman N. Holland tranzaktív irodalomelmélete hogyan és miért lehetne alkalmazható a biblioterápiában, azon belül is leginkább az irodalomterápia elméletében és gyakorlatában. Ez a kísérlet annál is inkább érdekes vállalkozás, mert Hollandra valamiért nem hivatkoznak a biblioterápiás foglalkozásaik tapasztalatait publikáló magyar szakemberek, és a biblioterápiás gyakorlat elméleti háttérének megteremtési kísérleteiben, például Jeney Éva frissen megjelent irodalomterápia-elméleti munkájában sincs jelen a neve.¹ Annál ismertebb Holland a pszichoanalitikus irodalomtudománnyal és narratív pszichológiával foglalkozók körében.²

Holland az úgynevezett új kritika (New Criticism) korszaka utáni amerikai irodalomtudomány kiemelkedő képviselője. Munkásságának középpontjában a műalkotás szemantikai autonómiájának megkérdőjelezése áll, s elsősorban azzal haladja meg az új kritikai irodalomértelmezést, hogy nem hisz az irodalmi mű jelentésének „csak szöveg” módszerrel való megközelítésében, és abban, hogy az érvényesnek hitt jelentés pusztán a műből magából kibontható. Holland irodalomelméletének középpontjában a befogadó áll, ezért szokás a műre adott „olvasói válaszok” vizsgálatáról elnevezett *reader response* irányzat

1 JENEY ÉVA, *Nyitott könyv. Irodalom, terápia, elmélet*, Budapest, Balassi, 2012.

2 E kutatási irányok jellemzésére álljon itt két konkrét példa: PAPP ORSOLYA: *A befogadói tér változásai József Attila Füst című versének értelmezése során*. Thalassa, 2005. 2–3.sz., 81–106. A szerző pszichiátriai problémával élő klinikai betegek interjúválaszait elemzi József Attila verse kapcsán. Vizsgálja a befogadói tér változásait, kiegészíti Holland DEFT-modelljét, s meghatározza az irodalmi mű átmeneti tárgyként való kezelhetőségének feltételeit. GYÖNGYÖSINÉ KISS ENIKŐ – NÉMETH ANITA: *Az irodalmi műalkotások befogadásának tranzaktív modellje: Elmélet és gyakorlat*. In: VINCZE ORSOLYA – BIGAZZI SÁRA (szerk.): *Élmény, történet – A történetek élménye: Tanulmányok László János 60. születésnapjára*. Bp.: Új Mandátum, 2008. pp. 217–227. A vizsgálati személyek pécsi gimnazista diákok, akik két novellát olvastak el, egy oldalt írtak benyomásaikról, majd a CPI 300 kérdéses Oláh Attila-féle változatát töltötték ki.

képviselőihez sorolni. Holland tranzaktív irodalomelmélete valójában egy olyan pszichoanalitikus recepcióelméletet körvonalaz, amely a pszichoanalitikus irodalomkritika addigi eredményeit a műalkotások befogadásának koherens modelljévé fejlesztette egy esettanulmányokra alapozott, empirikusan alátámasztott modellben vizsgálva azt a kérdést, hogy miként alkotják az olvasók a választ az irodalmi műre.

A *reader response* elmélete és az annak nyomán végzett kutatások az olvasás három aspektusára koncentráltak: elsőként arra, hogy a különféle szövegek hogyan befolyásolják az olvasói választ, másodikként az olvasó tapasztalataira és attitűdjeire, harmadikként pedig az olvasói válasz kontextusára. Az elmélet alapjaként hagyományosan az Ogden-Richards-féle szemantikai tételt jelölik meg.³ Adamikné Jászó Anna a következőképpen foglalja össze a tétel lényegét: „Az emberek szavakkal (szimbólumokkal) kommunikálnak. Ezek a szavak egyfelől valóságos dolgokra utalnak, helyettük állnak, másfelől bizonyos gondolatokat ébresztenek az emberekben. Azt vélhetjük, hogy a kimondott vagy leírt szó hallatán mások is ugyanazt gondolják, mint mi, mások gondolatai is ugyanazok, mint a mieink, pedig ez ritkán fordul elő. Richards példája a *macska* szó (*symbol*), mely a macskára mint egy külső tárgyra (*referent*) utal. Akinek negatív élménye volt a macskával kapcsolatban, az egy veszélyes állatra gondol (*reference*), akinek pedig pozitív élménye volt, az egy szeretetteljes, puha kis jószágra. Tapasztalataink alapján más-más fogalmaink alakulnak ki. Ha két személy a macskáról kezd el beszélgetni, ugyanazt a szót használhatják, de másra gondolhatnak. A Richards–Ogden-féle szemantikai háromszög nagyon fontos modell, mert rávilágít arra, hogy a jelentés nem a szóban van, hanem az emberekben. Az emberekben kialakult jelentést pedig nagymértékben befolyásolják a tapasztalatok, az élmények, a neveltetés.”⁴ Ennek a szemantikai tételnek (bár nem hivatkozik rá) lesz jelentősége Holland jelentésfelfogásában is.

Az 1960–1970-es években főleg amerikai és német tudósok részvételével indult meg a reader response kritika újabb hulláma, amelyhez Holland munkássága is tartozik, olyan nagynevű tudósoké mellett, mint Stanley Fish, Wolfgang Iser, Hans-Robert Jauss vagy Roland Barthes. A felsoroltak írásaiban gyakran fellelhetőek a reader response korábbi, 1920-as években induló nagy korszakának képviselőitől (például I.A. Richards vagy Louise Rosenblatt) származó alapfogalmak, megfontolások, bár gyakran nem hivatkoznak rájuk elődjeikként. Ez a helyzet Holland esetében is, aki a tranzakcionális elméletét bemutató

3 OGDEN, O. K. – RICHARDS, I. A.: *The meaning of meaning*. London: Routledge–Kegan Paul, 1923.

4 ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*, Budapest, Trezor, 2006. 460.

meghatározó írásaiban egyáltalán nem hivatkozik Rosenblatra, aki pedig szintén jegyzett tranzakcionális elméletet. Hagyományosan Rosenblattot tartják a reader response megalapítójának és elindítójának, aki 1938-ban jelenteti meg *Literature as Exploration* című paradigmaticus könyvét, de csak 1978-ban jut el odáig, hogy saját tranzakcionális elméletét könyvformában is publikálja *The Reader, the Text, the Poem. The transactional theory of the literary work* címen.

A *reader response* fogalmát és egyben Rosenblatt tranzakciófelfogását az amerikai olvasási szótár nyomán a következőképpen definiálja Adamikné Jászó Anna: „Az olvasó válaszána elmélete azt állítja, hogy az olvasónak és az irodalmi szövegnek kölcsönösen be kell hatolniuk egymásba. Az olvasónak és a szövegnek ezen összefonódása kreatív tevékenység. Rosenblatt szavaival: az olvasás »előadó művészet«, a tranzakció egyedi és »soha nem ismételtető meg.«” Az ebben a megfogalmazásban lévő implikáció hangsúlyozza minden egyes olvasó szubjektivitását, ám igazolhatóan. Az elmélet lényege — köznapi szavakkal kifejezve — az, hogy a műben lévő üzenetre az olvasó válaszol, vagyis saját tapasztalatait, élményeit, saját életét keresi benne. Azt emeli ki, ami saját szempontjából fontos: tényeket vagy érzelmeket. Sok ember nem az esztétikai élményért olvas, hanem megoldást keres a könyvben élete problémáira.”⁵ Ez a megfogalmazás akár a könyv biblioterápiában (is) betöltött terápiás funkciójának az egyik lehetséges definíciója lehetne.

Holland és Rosenblatt tranzaktív elmélete között az a legnagyobb különbség, hogy Hollandé pszichoanalitikus megalapozottságú, míg Rosenblatté nyelvelméleti. Rosenblatt Saussure és Peirce nyelvelmélete alapján dolgozta ki az olvasási folyamat elemzését. Eszerint minden olvasás tranzakciós folyamat, melynek során az olvasó pozíciójához hozzátartozik a szöveggel való tranzakció, a szövegéhez pedig az olvasójával való tranzakció, s kettejük kölcsönhatásában jön létre a jelentés. A jelentés létrehozásában közrejátszó „nyelvi-tapasztalati készlet reflektál az olvasó kulturális, szociális és személyes történetére. A nyelvvel és a szöveggel történt múltbeli tapasztalatok elvárásokat tartanak készenlétben. További tényezők az olvasó pillanatnyi helyzete és érdeklődése, érdeke. Megvizsgálva a feltároló szöveget múltbeli szemantikai és szintaktikai tapasztalatainak fényében, az olvasó támpontokat keres, amelyekre elvárásait alapozza. A szöveg tulajdonképpen része annak, ami majd megszerkesztődik.”⁶ Mint látni fogjuk, mindez nyomon követhető Holland elméletében is, csak pszichés folyamatokon keresztül magyarázva.

5 ADAMIKNÉ, i.m. 455–456.

6 ADAMIKNÉ, i.m. 490.

Holland 1968-tól publikálja nézeteit az olvasói válasz dinamikájáról (*The Dynamics of Literary Response*, 1968; *Poems in Persons*, 1973), majd 1976–1978-ban közli végső formába öntött tranzaktív elméletét, és empirikus kutatási eredményeivel támasztja alá azt. A kilencvenes évekig sűrűn publikál a témában, s megjelennek újabb, azóta gyakran hivatkozott könyvei a pszichoanalitikus irodalomtudománnyal kapcsolatban.

A továbbiakban azt mutatom be, hogy melyek Holland elméletében azok a fogalmak és megfontolások, amelyek alkalmazhatóak lehetnének a biblioterápia elméletében és gyakorlatában.

Holland az irodalmi művek interpretációjakor érvényesített központi kérdésfeltevéseket a pszichoanalízis tudományának három történeti-fejlődési fázisából ismert problémáknak felelteti meg: az első fázisban a pszichoanalitikusok a *tudatos-tudattalan* viszonyában magyarázták a lélektani jelenségeket, a másodikban az *én* és a *nem-én* (*Másik*) viszonya került a középpontba, a harmadik fázis pedig magában foglalta az előző kettőt.⁷ Holland saját tranzaktív irodalomelméletének első, korai változatát a pszichoanalízis történetének második, kiforrottabb változatát pedig, amely valójában identitás-elmélet, a harmadik fázisába sorolja.

Holland sokat felhasznál Freud és Winnicott pszichoanalitikus elméletének megállapításaiból. Freud korai személyiségfejlődésről tett megállapítását továbbgondolva azt állítja, hogy az *Én* egész életünkön át egy átjárható felületet képez a *Szelf* és a külvilág között. Ez az *Én* elveszíti a határait, amikor szerelmesek leszünk, vagy misztikus élményt élünk át, illetve amikor elmélyülünk egy irodalmi vagy más művészi alkotásban. Holland egyetért a brit tárgykapcsolat-elmélettel, azon belül is különösen Winnicottnak a *Játszás és valóságban* (1971) kifejtett arra vonatkozó elképzelésével, hogy a *Szelf* és a *Másik* között van egy úgynevezett *potenciális tér*, amelyben minden kulturális tapasztalás – tehát a műalkotás befogadása és értelmezése is – történik. Szintén Winnicott alapján, egyetértőleg idézi azt a felfogást, hogy az irodalmi műalkotás a befogadó szempontjából betöltheti az *átmeneti tárgy* funkcióját, vagyis a műalkotás azt adja a felnőttnek, amit a szájba vehető takarócsücsök a gyermeknek – egyszerre szimbolizálja az *Én* és a *Másik* elválasztottságát és egységét, mert egyszerre külső, eszközszerű, „talált” valóság, és megtestesülése belső vágyaknak és jelentéseknek. Eszerint olvasáskor a befogadó fantáziákat, elhárításokat és jelentéseket társít a szöveghez, méghozzá a saját stílusában, amelyet az *identitástéma* határoz meg. Holland identitás-fogalma nem az eriksoni, hanem a Heinz Lichtenstein képviselte hagyományhoz

7 HOLLAND, Norman N., *Az irodalmi interpretáció és a pszichoanalízis három fázisa*, in Erős Ferenc–Bókay Antal (szerk.), *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest, Filum, 1998. 331–342.

kötődik, amely szerinte az irodalom szempontjából relevánsabb keretet kínál. Holland e választását Lichtenstein zene-analógiájával magyarázza: az azonosság a téma és a különbözőség az arra eljátszott variáció. A személy cselekedetei, kijelentései, gondolatai (például különböző irodalmi művek kapcsán) is olyan altémákba, témákba rendezhetők, amelyek végül egy központi identitástéma meghatározásához vezetnek.⁸

A befogadó egyéni identitástémájától vezérelt világ-érzékelésben – vagyis az irodalmi mű befogadása során is – Holland a *Szelf* úgynevezett DEFT-tevékenységeit mutatja ki: *defense* (elhárítás), *expectation* (elvárás), *fantasy* (fantázia), *transaction* (átalakítás). Ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a befogadó saját személyiségének, identitástémájának megfelelően határozott elvárásokat érvényesít az irodalmi művel szemben. Saját elhárítási mechanizmusait mozgásba hozva, saját fantáziáit a szövegbe vetítve addig formálja a szöveget, amíg meg nem felel biztonságigényének. Végül a szöveget egy koherens, jelentős élménybe transzformálja.

Ahhoz, hogy Holland befogadáselméletét teljességgel megértsük, tudnunk kell, hogy az a következő négy elvi tengelyre és kilenc alapelvre épül:

A négy tengely:

1. Bármi (tény, szöveg, szabály) megismerésekor a személy személyes kapcsolatot alakít ki vele.
2. A megfigyelő az adott személyes kapcsolatot (legalább részlegesen) kibonthatja abból, amit a személy arról mond.
3. A megfigyelő azt, amit valaki valami másról (tényről, szövegről, szabályról) mond, identitásának függvényében értelmezheti.
4. Valakinek a viszonya valami máshoz (tényhez, szöveghez, szabályhoz) magában foglalja a kapcsolatra vonatkozó transzperszonális kulturális és biológiai szabályokat is.

A kilenc alapelv pedig:

1. Az irodalomtudománynak a szövegekre adott válaszreakciókat éppúgy figyelembe kell vennie, mint a szövegeket magukat.

⁸ HOLLAND, Norman N., *Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról*, Helikon, 1990. 2–3.sz. 250–251.

2. Az irodalmi tranzakció elméletének az ugyanazon szövegre adott válaszok különbözősége éppúgy fontos, mint a szövegek azonossága.

3. Az, amit a befogadó a szövegről (különösen szabad asszociáció esetén) mond, a befogadásnak oly mértékben függvénye, hogy a válasz legalább részben kikövetkeztethető a válaszadó állításaiból.

4. Mivel ugyanazon szöveg nagyon különböző állításokat, asszociációkat és válaszokat vált ki, a szöveg magában nem elegendő az eltérések magyarázatára.

5. Mivel a közösen vallott interpretációs módszerek és kritikai értékek nagyon különböző állításokat, asszociációkat és válaszokat váltanak ki, ezek sem elégségesek a műértelmezésben mutatkozó eltérések magyarázatára.

6. A megfigyelést végző ember egy másik személy különböző irodalmi szövegekről szóló állításaiban azonosságokat és különbözőségeket fedezhet fel, melyek közül az azonosságok a személynek (identitástémájának), a különbözőségek a szövegeknek tulajdoníthatóak.

7. A megfigyelést végző ember egy személy azonosságának és különbözőségének jellemző mintáját identitásként, egy állandó identitástéma folytonos variációjaként értelmezheti.

8. A megfigyelést végző ember az indentitás függvényében interpretálja egy személy különböző irodalmi művekre adott válaszát, valamint a személy cselekvéseit.

9. Az az irodalmár, aki nem mondja ki a műhöz fűződő kapcsolatát, olyan információt hagy el, amelyet olvasója jogosan tarthat a művel kapcsolatos élmény központi elemének. Ha az irodalmár teljesen nyitottan akar írni az irodalomról mások számára, akkor ki kell mondania az élményében rejtőző személyes részt is. Vagyis nincs objektív és szubjektív olvasat, s ilyen értelemben nincs profi és laikus értelmező sem.⁹

A továbbiakban nézzük meg, hogy mindebből mi az, ami a biblioterápiában közvetlenül hasznosítható.

Holland az irodalmi műbefogadás keretelméletének kidolgozása során gyakran dolgozott biblioterápiához hasonló módon, bár ő sosem nevezi így ezt a munkaformát. Egyik vizsgálatában egyetemi hallgatókat vizsgált, akiknek egyénileg kellett elolvasniuk egy számukra addig ismeretlen irodalmi művet, majd szintén egyénileg le kellett írniuk, hogy nekik személyesen mit jelentett a szöveg. Ez nagyon hasonlít arra, mint amikor egyéni terápiában egy mű kapcsán arról beszél a kliens, hogy mi jut eszébe a műről, de aktív terápiás

9 HOLLAND, *Tranzaktív beszámoló...* i.m. 247–256.

feladatként változatlan formában, csoportos terápiában is elképzelhető, amit Holland csinált. Itt jön az érdekesség, ami nagyban segíthetné a biblioterapeutát, aki gyakran nehezen találja meg (ha egyáltalán keresi) az eredmény mérésének módjait. Holland az írás mellé interjút készített a résztvevőkkel, olyan kérdésekkel, mint például: „*Mondd el a történetet saját szavaiddal!*” vagy „*Hogyan éreztél X szereplő irányában?*” vagy „*Szerinted mit jelent ez a kifejezés, idézet?*” – ennek célja a szabad asszociáció megindítása volt. Az interjúkat projektív személyiségtesztekkel (TAT- és Rorschach- teszttel) egészítette ki, ami nagyon hatásos lehet biblioterápiában is, bár a fejlesztő terapeuták általános (hiányos) pszichológiai felkészültségét tekintve inkább csak klinikai biblioterápiában tudnám elképzelni. Mindezekből formálódtak ki azok a vizsgált egyénekre jellemző *identitástémák*, amelyek mintázatai a műértelmezéskor, az egyénileg eltérő, sajátos jelentésadásokkor is tettenérhetőek voltak. Holland szerint a műbefogadás és -interpretáció során a befogadó tudattalanul érvényesíti saját *identitástémáját*, mely szerint a világot (s benne az egyes elvont fogalmakat, jelenségeket, a többi ember reakcióit) is érzékeli és értelmezi. Azért fogadjuk be az irodalmat, hogy általa újrateremtjük identitásunkat.

Holland később úgynevezett Delphi-szemináriumba vonta be a vizsgált hallgatókat, melynek célja az önismeret fejlesztése volt. Ekkor a diákok és tanárok egymással osztották meg irodalmi művekkel kapcsolatos szabad asszociációikat, ami megint nagyon hasonlít egy biblioterápiás csoportra. Ami újdonság lehet, s szerintem nagyon érdekes lehetne alkalmazni, hogy Holland ezeket a szabad asszociációkat olyan szöveggént használta, amelyekre a csoport reagálhatott, ugyanúgy, mint korábban az irodalmi szövegekre. Ugyanaz a törvényszerűség jött ki, mint a befogadó-mű viszonyban: más emberek érzékelése mindenkinél a saját identitás függvénye, variációja az egyén identitástémájának. Ha figyelembe vesszük, hogy a csoportos terápiában milyen fontosak a csoportban zajló folyamatok, illetve azok megfigyelése és értelmezése a terapeuta részéről, akkor ez is nagyon jól hasznosítható lenne.

A másik sarkalatos kérdés, amiben nagyon sokat tanulhatunk Hollandtól, az irodalmi mű értelmezésére, a jelentésadásra vonatkozik, pontosabban arra, hogy a biblioterápiában részt vevők megismert értelmezései miről tudósítanak minket pszichológiai szinten. A hollandi elméletből kiindulva azt mondhatjuk, hogy az adott műalkotásra adott befogadói válaszok, a műhöz kapcsolódó jelentésadások, a műnek tulajdonított üzenetek, a saját problémáinkra, élethelyzeteinkre adott megoldási lehetőségek, tanulságok valójában csak kisebb részben a mű által hívott mag-jelentések függvényei, s nagyobb részt tőlünk befogadóktól, értelmezőktől erednek. Az irodalom adta élményt (jellege, intenzitása, központi témái szerint) tehát valójában nem a műből merítjük, hanem saját magunkból. Ezzel magyarázható, hogy az egyes

befogadóknál különböznek az ugyanazon műtől kapott élmények, s az egyes irodalmi műveknek tulajdonított jelentések. A jelentésadással kapcsolatban hadd utaljak itt vissza az Ogden-Richards-féle szemantikai tételre, miszerint a jelentés nem a szóban van, hanem az emberekben. Az emberekben kialakult jelentést pedig nagymértékben befolyásolják a tapasztalatok, az élmények, a neveltetés.

Ide kapcsolódik, hogy Holland *bi-aktív* elméletnek nevezi befogadási modelljét, ami azt jelenti, hogy a szöveg és a befogadó (az irodalom olvasója, hallgatója, nézője) együtt alkotják a válaszreakciót. A szöveg hív valamilyen mag-jelentést, amelyhez a befogadó egyéni variációkat tesz hozzá. Ebből az is következik, hogy az irodalmi mű nem egy statikus valami a mű szövegében rögzített, objektíven megragadható jelentésekkel, hanem dinamikus jellegű, hiszen az olvasóval, befogadóval, értelmezővel folytatott folyamatos dialógusban létezik. E dialógusban, az irodalmi mű befogadásakor egy tranzaktív folyamat megy végbe, amely során a befogadó *át-cselekszik* (trans-acts), áthat a szövegre, hogy annak segítségével, annak apropóján elérjen egy önmagáról szóló tapasztalathoz. A befogadó az, aki ezt az áthatást mozgásba hozza és fenntartja.¹⁰ S tulajdonképpen ez a biblioterápiás beszélgetések lényege is, hogy a kliens elérjen egy önmagáról szóló tapasztalathoz.

Valójában tehát, amikor biblioterápiás csoporton történik meg egy irodalmi mű befogadása, nem irodalmi műelemzést végzünk, hanem a mű csak kiindulópont lesz egy probléma kibeszéléséhez, körülményéhez. A résztvevők oldaláról sok különböző, szubjektív olvasattal találkozunk, s megfigyelhetjük az értelmező részvételét a jelentés megalkotásában.

A terápiás csoporton résztvevők pontosan olyan *szubjektív interpretációkat* adnak a mű kapcsán, amelyekről Holland beszél, s tudnunk kell, hogy ezt a szubjektív interpretációt egyéni élettapasztalatok, élmények, személyiségjellemzők befolyásolják. Amikor tehát a résztvevők szöveghez fűzött egyéni magyarázatait (*tranzaktív beszámolóit*) hallgatjuk, tudnunk kell, hogy azok messzemenően személyes értékűek. Innen értelmezhető az ugyanazon szövegre adott reakciók különbözősége is, amivel szintén dolgozhat a terapeuta.

Az utolsó fontos témakör pedig az, hogy az irodalmi mű kapcsán mindenki saját személyisége, karaktere, identitása jellegzetességei által befolyásolva beleérez különféle jelentéseket a műbe, ezért lesznek gyakran nagyon mások a résztvevők olvasatai ugyanarról a műről, s ezért lehet annyira más az a jelentés és üzenet, ami önmagukon átszűrve számukra feltárul. Hiszen a mű saját *identitástémájuk* megszólaltatója, eszerint jelent nekik valamit,

¹⁰ HOLLAND, *Tranzaktív beszámoló...*i.m. 250.

másoknak pedig valami mást. A terapeuta számára nagyon tanulságos lehet ezekről az identitástémákról megtudni valamit, amit aztán fel tud használni a terápiás célok érdekében.

Legvégül pedig azért is nagyon tanulságos Holland tranzakcionális elmélete, mert rámutat az értelmező jelenlétére az értelmezésben, vagyis felhívja a terapeuta figyelmét saját érzéseire és viszonyulásaira, s mindarra, ami az ő jelentésadásait irányítja a csoporton a résztvevők reakciói és a mű kapcsán. Ezt a szemléletet nagyon jól hasznosíthatja a biblioterapeuta, amikor a terápiás ülések során tapasztalt dinamikus folyamatokat elemzi.

Össességében tehát azt állítom, hogy a hollandi befogadás-modell jól alkalmazható a biblioterápiás munkában, nem utolsósorban azért, mert világos módszertani-megfigyelési kereteket és jól hasznosítható alapfogalmakat kínál a terapeuta számára eredményei és tapasztalatai elemzésekor.